

ПРО ПРОБЛЕМИ ПЕРВІСНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Л. Белей, Ю. Буйських, Є. Буцикін, В. Кебуладзе (модератор)

У цьому числі «Філософської думки» ми публікуємо матеріали семінару «Лабораторії наукового перекладу», які відображають обговорення українського перекладу твору Франца Боаса «Розум первісної людини». Семінар відбувся 22 грудня 2021 року в Українському центрі міжнародного ПЕН-клубу за підтримки громадської організації «Лабораторія законодавчих ініціатив», Міжнародного фонду «Відродження», видавництва «Темпора» в партнерстві з Українським центром міжнародного ПЕН-клубу. Текст українського перекладу представив перекладач твору Єгор Буцикін. Експертами були Лесь Белей та Юлія Буйських. Модерував семінар Вахтанг Кебуладзе.

Єгор Буцикін: «Розум первісної людини» — саме так я пропоную перекладати назву книжки Франца Боаса «The Mind of Primitive Man» — однієї з найвпливовіших праць, присвячених проблемі первісної ментальності поряд із «Первісним мисленням» Клода Леві-Брюля та однойменним дослідженням Клода Леві-Строса.

«Розум первісної людини» — результат багаторічної роботи Боаса, що тривала приблизно від 1883 року (перша експедиція Боаса з метою дослідження географії проживання та культури канадських інuitів) до 1911 року (оприлюднення першого видання книжки).

Головну тему дослідження Боаса можна сформулювати так: Чи існують строго наукові підстави визнати існування біологічної (спадкової) детермінації ієрархії людських культур? А також: чи слід, з наукового погляду, вважати вірогідним припущення про неповноцінність деяких рас і, відповідно, похідних культур?

Відповідаючи на ці питання на сторінках «Розуму первісної людини», Боас реалізує програму власної антропології, формулює методологічні засади нової на той час для Америки науки, впроваджує точні антропометричні методи, наполягає на значущості довкілдевого (географічного, соціального) впливу на формування як фізіологічних, так і психологічних ознак людських типів, врешті-решт, проголошує культуру окремою предметною цариною антропологічних досліджень і таким чином створює американську культурну антропологію.

Як це часто трапляється, друге видання книжки Боаса (1938) істотно відрізняється від першого. Це пов'язане з появою численних досліджень у

різних галузях гуманітаристики (тут передовсім, мабуть, слід згадати діяльність французької соціологічної школи) та природничих наук, зокрема появи біологічних досліджень феномену спадковості. Крім цього, на зміст другого видання вплинула політична ситуація як у рідній для Боаса Європі (Нюрнберзькі антиєврейські закони в Німеччині), так і в США (сегрегаційна політика та жорстке міграційне законодавство). Щодо всіх цих процесів Боас, як відомо, мав жорстку, критичну публічну позицію.

З огляду на це, а також зважаючи на прагматичний аспект — саме друге видання є найцитованішим. Тому переклад «Розуму первісної людини» українською здійснено за другим, переглянутим виданням 1938 року.

Далі я хотів би коротко сказати про загальну стратегію перекладу.

Попри те, що є виправдана можливість збагатити сучасну українську антропологічну мову, дещо архаїзувавши текст, що його значну частину написано наприкінці XIX та на початку XX сторіччя, і в такий спосіб відновити знищену під час радянського терору традицію української антропологічної мови, сформованої до 1920-х років, я ухвалив рішення триматися середини, аби не ускладнювати і без того складний науковий текст. Передовсім тому, що, на мою думку, така архаїзація зумовила б не лише повернення до старого словника, наприклад, переклад англійського слова «people» українським «людність», але й значні зміни в структурі українських речень — завдання не менш, а, можливо, більш складне, ніж спроба передати сенс ідей Боаса.

Отже, переклад орієнтовано на сучасну українську. Істотна відмінність українського синтаксису від англійського вимагала такої зміни структури речень, аби вони звучали питомо для нашої мови. Крім цього, я також намагався уникати нагромадження іменників, якими рясніє текст, замінюючи один з іменників відповідним прикметником (напр. *type of race* — расовий тип).

З-поміж найвиразніших термінологічних проблем, як завжди, особливого клопоту завдав переклад англійського слова «mind» та похідних від нього «mental» і «mentality». Попри те, що у своїх власних текстах я дотримуюся рішення перекладати це слово українським «ментальність», в цьому перекладі, особливо з огляду на те, що слово «mind» є вже у самій назві книжки, таке рішення було би надто проблематичним. Так само, як і використання варіанту «ум», який запропонував Олег Хома. Тому я зупинився на звичному «розум», усвідомлюючи недосконалість такого рішення. Адже англійське «mind», що, як відомо, походить від латинського «mens», крім суто інтелектуальних конотацій має також виразний семантичний елемент, пов'язаний з людською афективністю, зокрема емоціями. Втім, я гадаю, що, оскільки Боасу здебільшого йдеться саме про «розумові здатності» людських рас, такий переклад цілком можливий і не надто перешкоджає розумінню головних ідей дослідження.

Насамкінець слід сказати, що я також зважився на дещо провокаційне рішення перекладати «mental» і «mentality» як «розумове» і «розумність» відповідно, аби зберегти зв'язок цих слів зі словом «mind».

Юлія Буйських: Франц Боас (1858–1942) — родом з Вестфалії, фізик, географ і антрополог, оригінальний мислитель, етнограф-польовик і глибокий теоретик — є, безперечно, предтечею сучасної культурної антропології, а його праці увійшли до золотого фонду антропологічної класики. Свою першу дисертацію з фізики про колір води вчений захистив ще у рідній Німеччині, і це наукове підгрунття стане визначальним в емпіричному спрямуванні наукового методу, який розвиватиме Боас, а згодом і Броніслав Маліновський (теж фізик за своєю першою освітою), який надасть методу назву «включеного спостереження». У 1883 році брав участь у складі географічної експедиції на острів Баффіна, де більше, ніж географічні дослідження, його захоплює вивчення культури місцевих інуїтів. Кілька років по тому Боас переїздить до США, де живе до смерті, викладає в різних університетах і стає вчителем цілої плеяди культурних антропологів, серед яких найвідоміші Рут Бенедикт, Маргарет Мід, Едвард Сепір та ін.

Визначальною рисою антропологічних досліджень Боаса є його гостра полеміка з еволюціонізмом та його недоліками. У своїх працях Боас протистояв популярній на той час ідеології наукового расизму, ідеї про те, що раса є біологічною концепцією і що поведінку людей можна зрозуміти тільки через їхні біологічні характеристики. На противагу цьому Боас відстоював ідею культурного релятивізму, згідно з якою культури не слід оцінювати як «більш високі» чи «нижчі», натомість варто поважати те, що всі люди в цілому світі споглядають та інтерпретують світ крізь призму власного досвіду та культурної ніші і цю різницю треба вивчати і приймати. Через дослідження Боаса антропологія стала наукою про культури, взаємодію цих культур та роль людського досвіду у цих процесах. У своєму комплексному підході Боас поєднав такі дисципліни, як археологія, історія, фізична антропологія, анатомія, етнологія, лінгвістика, фольклористика тощо. Інструментарієм, який розробив Боас, та його комплексним підходом до вивчення явищ культури ми користуємося і сьогодні.

Тим ціннішим має стати для українського читача видання однієї з ключових праць Франца Боаса «Розум первісної людини» (друге доповнене видання 1939 року)¹, яку переклав українською мовою Єгор Буцикін. Поки що крім англійського оригіналу ми могли послуговуватися лише російським перекладом, що був опублікований 1926 року², та польським перекладом, опублікованим 2007 року³. Зазначу, що обидва ці переклади були зроблені із першого видання книги Боаса 1911 року, тож сучасний український переклад надає читачеві можливість ознайомитися з повнішою версією цієї фундаментальної для культурної антропології праці.

¹ Див.: Franz Boas. *The Mind of Primitive Man*. New York: The Macmillan Co., 1938.

² Див.: Франц Боас. Ум первобытного человека. Пер. с англ. А. М. Водена. Москва-Ленинград. Государственное издательство, 1926.

³ Див.: Franz Boas. *Umysl człowieka pierwotnego*. Kraków: NOMOS. Seria: Antropologia Religii, Tłum. Kaczmarczyk Michał, 2007.

Ця книжка важлива передусім для розуміння формування методології сучасної культурної антропології, але також для осягнення специфіки антропологічного мислення про світ, людський досвід та взаємодію культур. Цією працею Боас показав, що людина та людська спільнота у комплексному зрізі мають стати об'єктом антропологічних студій. Крім того, книжка надає читачеві розуміння, чому Боас вступав у дискусію з прихильниками еволюціонізму та гостро критикував прибічників расової теорії у соціальних науках, а це вимагало неабиякої відваги, зважаючи на час і суспільний контекст. У книжці також можна простежити суперечність, за яку Боаса згодом критикуватимуть. З одного боку, дослідник ґрунтує свої інтерпретації на припущенні, що підґрунтям різноманітності людських популяцій є біологічний аспект і раса, а з іншого боку, він заперечує той факт, що расове різноманіття, зрозуміле як біологічна диверсифікація, впливає на культурні практики. На цю суперечність вказав Вернон Дж. Вільямс-молодший як на «парадокс Боаса»⁴. Переклад, який отримають українські читачі, повністю розкриває цей «парадокс» і водночас дає нам обширне уявлення про міждисциплінарні дискусії в галузі американської антропології на початку ХХ сторіччя.

Перекладач проробив величезну копітку роботу у справі удоступнення однієї з базових праць з культурної антропології для україномовного читача. Загалом, мені дуже імпонує синергія цього перекладу: у тексті збережено академічний сухий виклад Боаса, структурність мислення фізика і географа, чіткість його формулювань. Водночас можна відчувати й індивідуальність перекладача та його науковий бекґраунд у філософії та психології. Є низка термінів, перекласти які дослівно досить складно, серед інших це «mind», «mental», «mentality», але перекладач підібрав вдалі українські відповідники до них. В окремих випадках перекладач вдавався до доволі архаїчних зразків українського академічного письма, притаманного мові етнографічних часописів 1920–1930-х років («Етнографічний вісник» та «Первісне громадянство»), таких як «чужоземний» та «мати до діла». На мій погляд, це не зовсім доцільно робити й варто дотримуватися прийнятих норм сучасної української академічної мови.

Вважаю за необхідне долучення розгорнутої передмови до цього видання. Видається вкрай важливим ввести читача в якомога повніший історичний та соціокультурний контекст доби, за якої жив і працював Франц Боас, щоби зрозумілішими були виклики та труднощі, з якими стикався вчений, і те, чому його праця стала проривом в антропології. Варто також обумовити використання Боасом таких означень, як «primitive» та «civilized», пояснивши, що вони не мають пейоративного значення, та їх переклад українською як «первісний»/ «примітивний» та «цивілізований».

З дрібних огріх, на які вважаю за потрібне звернути увагу: пропущені для перекладу речення (зокрема, не було перекладено речення на с. 46 оригінального тексту:

⁴ Див.: Vernon J. Williams Jr., *Rethinking race. Franz Boas and his contemporaries*, Lexington: University Press of Kentucky, 1996.

«There are some cases in which this description is not adequate, but in a great many cases it is practicable»). Утім, це можна легко подолати. Також варто зважати на переклад етнонімів згідно з контекстом їх вживання, бо назва «German» може бути перекладена і як «німець» (конкретний народ), і як «германець» (що вказує на належність до групи племен чи до групи германських народів). У фразі «A German selected at random may be apparently identical with a native of Sweden», слово «German» якраз перекладається як «німець», бо шведи також належать до германців.

Моє загальне враження про переклад: зроблено скрупульозно, професійно, з дбайливим ставленням до оригіналу.

Лесь Белей: Загалом переклад виконано добре, автор не копіює англійський синтаксис, а вибудовує оповідь за законами синтаксису українського.

Є. Буцикін передає стиль Ф. Боаса, щоправда, іноді замість загальноживаних слів в оригіналі вживає дещо рідковживаніші українські відповідники (fundamental — засадовий, prejudice — передсуд, foreign — чужоземний тощо).

Автор перекладу з увагою ставиться до термінології, хоча коректність термінологічних відповідників краще зможуть оцінити біологи.

В аналізованому фрагменті автор, імовірно несвідомо, не переклав частину речення «so that the middle half is contained in a span of 11.8 cm» а через абзац ціле речення: «There are some cases in which this description is not adequate, but in a great many cases it is practicable».

Трапляється кілька некоректних перекладів, підсумованих у таблиці:

Оригінал	Переклад	Правильний переклад
individuals with types abstracted from previous observations in other localities	... із типами, що постали в результаті абстрагування попередніх спостережень в інших місцях	... виокремлення під час попередніх спостережень ...
the water will not behave like mercury or oil	... мастило	... нафта
in some cases	у цьому разі	у деяких випадках
The empirical study of frequency distributions has shown that we can predict with reasonable accuracy the frequency of any form...	Емпіричне дослідження розподілу частот показало, що, із розумною обережністю , можна передбачити частоту будь-якої форми...	... з високою точністю ...
This is done easily by counting off one fourth of the number of individuals from each end	Це легко зробити, вирахувавши одну четверту з числа індивідів із кожного кінця	... відрахувавши вилучивши ...
So far we have dealt merely with the description of a single racial type	Досі ми мали до діла лише з описами одиночного расового типу	... одного ...

Продовження таблиці

Оригінал	Переклад	Правильний переклад
We have seen that it happens often that among distinct racial types the same individual forms may occur	Ми з'ясували, що часто трапляється так, що у межах окремого расового типу можуть виникати відмінні індивідуальні форми	... однакові ...
for instance, a German selected at random may be apparently identical with a native of Sweden	Наприклад, випадково обраний германець , вочевидь, може бути ідентичним корінному шведу	... німець ...

Стилістичні зауваги радше смакові, тому зупинюся на найважливіших, на мою суб'єктивну думку.

Оригінал	Переклад	Пропонований варіант
revised edition	переглянуте видання	доопрацьоване видання
ways of thinking	способи думання	способи мислення
popular tradition	популярні уявлення	поширені уявлення
impressing us	заскочують нас	вражають нас
self-fertilized beans	самозапилені боби	самозапильовальні боби
followed different laws	наслідувала би різним законам	керувалася би різними законами
so that when ten such traits are counted only one in 1024 individuals will combine all the typical traits	тож якщо вираховувати десять таких ознак, то лише один індивід з-поміж 1024 матиме комбінацію усіх типових ознак.	... поєднання ...
very much alike	надто схожий	доволі схожий
extremely tall	екстремально високі	надзвичайно високі
mixed races	мішані раси	змішані раси
easily determined values	легко визначені показники	легко визначувані показники
The curve representing the distribution of variables will be the more contracted laterally and the higher in the middle	... вужча в поперековому напрямі вужча ...

Продовження таблиці

Оригінал	Переклад	Правильний переклад
In Fig. 2 two such curves are represented which show two overlapping phenomena	... перекривні явища явища, накладувані одне на одного ...
Supposing that the features under consideration are mutually independent	Якщо припустити, що спостережувані ознаки взаємозалежні	... аналізовані ...
the area common to both curves	в зоні спільній двом кривим	у спільній зоні двох кривих
An ideal solution of the statistical problem of race classification would require the establishment of those extreme local forms that do not show any kind of overlapping and that could therefore be differentiated with absolute certainty	Ідеальне рішення статистичної проблеми расової класифікації вимагало б встановлення тих крайніх локальних форм , які не демонструють жодного перекривання кривих, і тому їх можна було б диференціювати з абсолютною вірогідністю	... концентрованих локальних форм ...

В одному реченні порушена синтаксична конструкція, і воно перестає бути зрозумілим:

«Расовими типами були обрані та названі окремі суб'єктивно різючі форми, або вводили номенклатуру, яка за допомогою коротких позначень розрізняла різні групи у широкому діапазоні варіативних форм». [Расові типи визначали за окремими чіткими суб'єктивними формами, або ж вводили номенклатуру, що за допомоги коротких описів розрізняла різні групи у широкому діапазоні варіативних форм.]

У двох реченнях варто зробити корекції з узгодження:

«З 1911 року, коли опублікували перше видання “Розуму первісної людини”, здійснили [здійснено] чималу роботу, ледве не в усіх галузях науки, що її тепер слід розглянути, зваживши на проблему, з якою має до діла ця книжка».

«Тож навряд чи слід довіряти судженням науковців у ситуації, коли видаєць, зробивший собі ім'я, публікуючи [що зробив собі ім'я, публікуючи] численні книжки про нешкідливість мішаних шлюбів...»

Трапляються у перекладі також речення з повторами, які можна стилістично підправити: «причин, що спричиняють [зумовлюють]»; «Класифікації **мають** описову цінність, але без додаткових обґрунтувань вони **не мають** [позбавлені] біологічного значення».

Загалом якість перекладу доволі висока, і зазначені недоліки легко усунути під час наукового та літературного редагування.

Вахтанг Кебуладзе: Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що впродовж обговорення учасники дискусії порушили кілька важливих питань, які стосуються не лише обговорюваного перекладу, а й загалом стратегії українського перекладу наукових текстів:

1. Як перекладати українською англійське поняття «mind» у різних наукових контекстах?

2. Чи варто, перекладаючи твори несучасних авторів, відшукувати відповідні архаїзми, а чи краще перекладати ці тексти сучасною українською мовою?

Ані обговорюваний переклад твору Франца Боаса, ані наша дискусія не можуть дати остаточні відповіді на ці питання. Цінним натомість є те, що ми вкотре порушили їх і намагалися знайти на них нові цікаві відповіді, не претендуючи на доконечні рішення зазначених проблем.

Лесь БЕЛЕЙ — кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу мов України Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України.
<https://orcid.org/0000-0003-4094-6418>

Юлія БУЙСЬКИХ — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України; співзасновниця ГО «Центр прикладної антропології».
<https://orcid.org/0000-0002-2258-6861>

Єгор БУЦИКІН — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного університету охорони здоров'я України імені П.Л. Шупика.
<https://orcid.org/orcid.org/0000-0003-2081-5162>

Вахтанг КЕБУЛАДЗЕ (модератор) — доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
<https://orcid.org/0000-0002-7976-3961>